

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І СУСВЕТНАЯ КУЛЬТУРА

Нацыянальны вобраз свету

Аксана КАТОВІЧ,
старшы выкладчык кафедры рэжысуры
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў,
саіскальнік кафедры культуралогіі

РЭГЕНЕРАТЫЎНАЯ ФУНКЦЫЯ КАМПРЭСІІ ЧАСУ Ў АДНАЎЛЕННІ АДНОСІН ПАМІЖ КОСМАСАМ І ЧАЛАВЕКАМ

УДК 115:[523+141.319.8]

У артыкуле разглядаецца ўнікальная этнакультурная з’ява – кампрэсія каляндарна-абрадавага часу. Даследуюцца мэты і ўмовы яе актуалізацыі, механізм абнулення каляндарнай падзейнасці і перазапуску паўнацарнага цыкла святочна-абрадавых комплексаў, формы ўвасаблення ў залежнасці ад сітуацыі-перадумовы (прычын узнікнення разгарманізаванага становішча), праяўленне феномена ў розных кодавых структурах (падзейнай, атрыбутыўнай, лікавай), асаблівасці напластавання розных часавых вектараў, перш за ўсё часу Вечнасці і сакральнага часу актуалізаванай падзейнасці.

Ключавыя словы: *традыцыйная культура, абрадавы час, каляндарны час, час бязладдзя, аказіянальны абрад, дыскрэтнасць часу, кампрэсія часу, “абыдзённыя” рэчы і дзеянні, аброк.*

The article deals with a unique ethno-cultural phenomenon – compression of calendar and ritual time. Our study allowed to consider the purpose and conditions of the actualization of a compression time, a zeroing mechanism of the calendar of event-related and a mechanism to restart a full cycle of festive and ritual complexes, the forms of expression depending on situation-preconditions (causes of a disharmonized situation), the manifestation of the phenomenon of compression in different code structures (numeric, attribute and other), features of layering different time vectors, first of all the time of Eternity and the sacred time of the actualized eventfulness.

Сакральны каляндар беларускага народа ўяўляе з сябе феноменальную сістэму парадкавання часу практычна ва ўсіх сферах жыццядзейнасці соцыуму. Так, у ХХ ст. сфарміравалася і стала дамінантнай навуковай парадыхма, у якой базічным кампанентам лічыўся поўны вегетатыўны цыкл збожжавых культур, а гэта значыць, што аснову дыялогу чалавека з космасам складаў земляробчы каляндар. Такая ідэя ляжала і ў аснове шматлікіх даследаванняў, прысвечаных вывучэнню метадалогіі каляндарных сістэм усходнеславянскіх народаў.

Штогадовая паўтаральнасць фундаментальных космапланетарных рытмаў стала апірышчам для стварэння цыклічнай сістэмы парадкавання часу і структураванай формы шматвяковага існавання самога календара. Міфалогія са сваім пантэонам багоў замацавала за кожнай сферай дзейнасці адпаведнага нябеснага ахоўніка, а таксама дакладна акрэслены сегмент календара з яго міфарытуальнай дамінантай – святочна-абрадавым комплексам.

Аднак напрыканцы ХХ ст. – у пачатку ХХІ ст. з’явіліся працы, у якіх межы заяўленай парадыхмы былі значна пашыраны. Вялікая ўвага пачала аддавацца сферы жывёлагадоўлі, пча-

лярства, розным відам промыслаў і рамёстваў, важным складнікам традыцыйнага календара сталі пэўныя цыклы абрадавых практык. Так, у манаграфіі “Каштоўнасна-нарматыўная прырода ўшанавання продкаў” беларуская даследчыца В. Шарая даволі падрабязна разглядае функцыянальныя асаблівасці, семантыку і аксіялогію культу продкаў у традыцыйнай духоўнай культуры [19]*. Грунтоўным даследаваннем стала манаграфія Т. Агапкінай, прысвечаная міфапаэтычным асновам вясенне-летняга цыкла славянскага народнага календара [1]. Расійскі даследчык С. Домнікаў разглядае народны каляндар праз прызму цеснай суаднесенасці паміж земляробчым аспектам, цэнтральным архетыпам якога з’яўляецца Маці-Зямля, і сацыяльнай дамінантай, з асновай архетыпа Жанчыны-Маці, Мадонны, Парадзіхі [7].

У такім разе традыцыйны каляндар уяўляе з сябе ўнікальную міфарытуальную і міфапаэтычную матрыцу сакральнай падзейнасці, якая скіравана на падтрыманне гармоніі суіснавання прыродна-касмічных і сацыяльна-эканаміч-

* Спіс літаратуры будзе пададзены з другой часткай артыкула.

ных сфер жыццядзейнасці соцыуму. Нам падаецца надзвычай удалым у гэтым кантэксце ўвядзенне даследчыцай башкірскага фальклору Р. Султангарэвай змястоўнага тэрміна *жизневедение – жыццязнаўства*. Абагульняючы сэнс вусна-паэтычнай спадчыны народа, яна канстатуе: "...фальклорная творчасць ёсць інструмент жыццязнаўства, кодэкс Гонару (Намыс) і маралі, які прыйшоў да жыцця з пэўнай гістарычнай місіяй і прызначэннем" [12, с. 12].

Механізм чаргавання абрадавых практык і тэрміны іх часовай актуалізацыі разглядалі філосафы, міфалагі, культуролагі, этнографы. Яны прыйшлі да высновы, што кожны рытуальна-абрадавы комплекс выконвае сваю космапланетарную місію: дае адпаведную "падзаводку" часу існавання чалавечага грамадства, якая мае акрэслены перыяд існавання. Потым неабходна ўключыць рэсурс чарговага абрадавага комплексу, які атрымаў назву "абрады пераходу" [6]. С. Домнікаў акцэнтуюе ўвагу на тым, што пераходы такога кшталту характарызаваліся "бязладдзем", пазачасавасцю. Космас у такім разе быццам бы пераварочваўся, а "для аднаўлення яго нармальнага стану і мінулай дыскрэтнасці вертыкальнай структуры свету" патрабавалася актыўнасць чалавечага калектыву, які павінен быў жорстка падпарадкоўвацца ключавому рытуалу адпаведнага сегмента [7, с. 108].

У сувязі з тым, што на любы соцыум накладвалася лёсавызначальная адказнасць за захаванне не толькі навакольнага асяроддзя, але і макракасмічнай прасторы, каляндар стаў своеасаблівым кампендыумам працэсуальнай абрадавай падзейнасці і разгорнутай сістэмы рэгламентацый рознай ступені жорсткасці паводзін соцыуму, вымагаючы ад яго кансалідаваных намаганняў для своечасовага падсілкавання гармоніі космасу і паўтарэння колішняй працэдурны касмагоніі.

Разам з тым калі ўважліва прыгледзецца да сістэмы этнакультурных рэгламентацый, то становіцца зразумелым, што ў яе духоўнай прасторы закладзены нарматыўныя контрхадзі і рытуальныя інтэнцыі, якія дапускалі неадэкватнасць чалавечых паводзін і ўключэнне механізмаў контрдзеяння на падставе прынцыпу "а што, калі не так". Напрыклад, духоўная традыцыя забараняла гарадзіць плот да дня святкавання *Дабравешчання*. Парушэнне магло прывесці, паводле народных уяўленняў, да засушлівага лета. Калі ж засуха здаралася, то аднавяскоўцы мелі звычайнае права выканаць адпаведнае рытуальнае контрдзеянне – разбіралі плот і нават маглі спаліць яго, тым самым вяртаючы вектар часу

як адлюстраванне пэўнага сегмента каляндарнага цыкла на зыходную пазіцыю, да таго "нулявога кіламетра", ад якога нанова распачынаўся адлік.

Здаралася так, што некаторыя прыродныя з'явы непрадказальна парушалі гармонію суіснавання і тым самым выклікалі неабходнасць звароту соцыуму да выканання дадатковых спецыфічных і спецыяльных абрадаў, скіраваных на аднаўленне сітуацыі суладдзя. Такімі прыроднымі анамаліямі маглі быць працяглая засуха або бясконцы дождж. Да глабальных катастроф прыводзілі эпідэміі сярод людзей і свойскай жывёлы. Меншым па маштабах, але не менш важным па сацыяльнай значнасці быў ланцуг смяротных здарэнняў сярод прадстаўнікоў адной сям'і або аднаго роду.

Вясковы соцыум успрымаў такое антрапакасмічнае *бязладдзе* як "канец свету", вяртанне ў першапачатковы хаос. Паўставала неабходнасць тэрміновага аднаўлення гармоніі або пераналаджвання часу каляндарнай цыклічнасці пры дапамозе рытуалаў, у структуры якіх цэнтральнае месца займалі дзеянні па ўзнаўленні часу міфалагічнага першатварэння. Фактычна гэтыя рытуалы былі тоеснымі абрадам штогадовага каляндарнага абнаўлення, аднак мелі сітуацыйны характар, таму і атрымалі сярод навукоўцаў назву *аказіянальных* [15, с. 23].

Нас цікавяць два аспекты актуалізацыі аказіянальных практык. Па-першае, сам механізм прыпынення плыні прафаннага часу, надання яму спецыфічнай формы дыскрэтнасці (у тым сэнсе, што ўзнікла выключная сітуацыя: соцыум аказваўся на мяжы вымірання) і ператварэння яго ў сакральны, у межах якога будзе здзейснена актуалізацыя аказіянальнага абраду. Па-другое, важным фактарам узнаўлення ўнікальных абрадавых практык было кола персанажаў, што павінна было перазапусціць часавую плынь каляндарнай цыклічнасці. Так, калі на пачатку каляндарнага года (і асабліва, калі навалецце прыпадала на веснавы перыяд) у абрады прадуцывальнага характару была актыўна ўключана моладзь, то ўдзельнікамі аказіянальных абрадаў перш за ўсё былі жанчыны сталага веку. У катэгорыях часу гэта значыць, што ўдзельнікі абраду не выконвалі місію культурных герояў, якія запускалі час першатварэння, а былі родавымі захавальнікамі сакральнага часу вечнасці. Час міфічнага першатварэння маглі акумуляваць толькі носьбіты традыцыі, надзеленыя статусам сакральнай чысціні.

Вось адзін з прыкладаў захавання сацыякультурных перадумоў актуалізацыі гэтай унікальнай абрадавай практыкі. Жанчыны-інфармата-

ры в. Забалацце Уздзенскага раёна паведамлі: *каб правесці абрад выклікання дажджу* (некалькі тыдняў стаяла спякота),

- *шэсць удоў* (выключная сітуацыя вымагала да ўдзелу ў абрадзе жанчын, надзеленых статусам сакральнай чысціні, а лікавы код увасобіў персаніфікацыю зямлі як лакалізацыю хтанічнага свету)

- *раніцай, на ўзыходзе сонца* (прымеркаванасць да самага спрыяльнага часу абрадавай актуалізацыі, таксама надзеленага статусам сакральнай чысціні),

- *абыходзілі вёску* (распаўсюджанае рытуальнае дзеянне замыкання прасторы пражывання ў кола)

- *і сыталі мак у дзевяць калодзежаў* (дакладная адпаведнасць сімваліцы лікавага коду традыцыйнай культуры, якая стасуецца з месцам панавання Творцы – Нябёсамі; дзевяць калодзежаў як дзевяць месяцаў развіцця эмбрыёна чалавека згодна з промыслам Творцы),

- *пры гэтым ім забаранялася размаўляць і паміж сабой, і з любым стрэчным чалавекам* (пашыраная забарона ў шэрагу магічных абрадаў).

Надзвычайныя абставіны запатрабавалі разарваць будзённую плынь прафаннага часу і запусціць механізм актуалізацыі абрадавага часу, у межах якога будуць выкананы дзеянні, скіраваныя на прымусовы ўплыў на стан прыроды і, адпаведна, на гарманізацыю жыццядзейнасці сацыуму.

Наступны прыклад паказвае, якім чынам адбываецца спыненне абрадавага часу. Так, калі ў сям’і здаралася бяда, нехта паміраў, то сям’я выпадала з адной плыні часу – каляндарнай (святочнай) – і пераходзіла зусім у іншую – пахавальна-памінальную, таксама надзеленую выключным статусам, даўжынёй у год. Аднак у гэтым выпадку адбываецца не столькі канвенцыялізацыя часавых плыняў-вектараў, колькі выцясненне аднаго вектара развіцця абрадавых падзей іншым.

Фалькларысты М. Бабчонак і А. Лозка прапанавалі наступную трактоўку аказіянальных абрадаў: “Абрады, якія ўзнаўляюцца ў побыце час ад часу, па меры неабходнасці або ўзнікнення асобных, часцей крытычных, крызісных абставін. Характарызуюцца рухомасцю, своеасаблівым характарам працякання абрадавага часу, залежным ад жыццёвых абставін... Абрадавым дзеяннем і вербальным тэкстам аказіянальнай абраднасці ўласцівы трываласць і ўстойлівасць (кансерватызм і архаічнасць)” [2, с. 46].

Па меркаванні М. і С. Талстых, развіццё сюжэтных падзей у такіх абрадах разгортваецца па

прынцыпе кампрэсіі часу [13, с. 451]. Гэта ўнікальная з’ява фальклорнай творчасці і міфарытуальных практык, якая адлюстроўвае прымусовае сцісканне часу абрадавай падзейнасці па прынцыпе “тут і цяпер”. Калі сказаць вобразна, то фальклорная кампрэсія часу дасягае максімуму ў памерах дванаццаці “атмасфер” – сцісканне каляндарнага года (дванаццаць месяцаў) да адной сімвалічнай кропкі (аднаго дня, ночы або сутак), за прамежак якой павінен быць рэалізаваны этанакіраваны рытуал.

У казачным эпасе беларусаў шырока паказаны адзін з унікальных, міфалагічных па вытоках варыянтаў прасторава-часовай кампрэсіі – згортванне космасу ў яйка або шматсфернае ўцісканне, спрасоўванне розных гарызонтаў міфічнай карціны свету ў паэтычную мадэль куфэрка (матрошкі): казачны герой згортвае “той” свет (церам, палац, замак, абавязкова агароджаны высокай сцяной) у яйка, кладзе яго ў кішэню (завяршальны этап стварэння канфігурацыі міфапаэтычнай трансфармацыі) і пераносіцца ў свет жывых, дзе выконвае працэдурную разгортванне яйка ў маштабах існавання ў іншасвеце: “Узяла яйцо, абкатнула кругом. Так гэты дом увабраўся ўвесь чыста ў яйцо. Тады Івашка Мядзведжае вушка ўклаў яго ў кішэнь і пайшлі” [17, с. 162]. У казцы “Васька-Папалышка” бацька апавядае дачцэ: “Мая душа ў моры... Перва-наперва слуга ёсць воран, другая прыслуга – сокол, затым ёсць у моры камушак, а ў тым камушку ёсць вутка, а ў вутцы яйцо, дак мая душа ў яйцы” [18, с. 179]. Цікавы прыклад кампрэсіі абрадавага часу знаходзім у чарадзейнай казцы “Шкляныя горы”. Прычым казачны матыў відавочна перагукваецца з сюжэтаўтваральнымі матывамі веснавых карагодных песень. Кашчэй Бяссмертны кажа свайму каню, які баіцца Івана Знайдзёна: “Мы ж паедзем удвору да высечам ляда, на тым лядзе пасеем пшаніцы, з тых пшаніцы наварым піва, піва нап’ёмся, яго дагонім і жану адбярэм!” [17, с. 71–72].

Фенаменалогія аказіянальных абрадаў заключалася ў тым, што яны на ўзроўні метатэксту сакральных дзеянняў цалкам паўтаралі паэтычны космас валачобных песень, у якіх задавалася парадыхма абрадавых падзей гадавога цыкла і патраніраванне іх з боку тых або іншых святых. Песенны тэкст не толькі генерыраваў асобныя сегменты часовай паслядоўнасці, але і фактычна акумуляваў у сабе ўвесь земляробчы каляндар, падаючы яго ў храналагічнай паслядоўнасці. Пры гэтым канфігурацыя часовай цыклічнасці заўсёды мела ўніверсальны характар, аднак маркеры навалецца задаваліся рэгіянальнай традыцыяй. Валачобнікі за час гучання пес-

ні “пражывалі” каляндарны год, задаючы гаспадарам хаты міфапаэтычную канфігурацыю адвечнай цыклічнасці, вызначаючы асноўныя ўмовы выканання той ці іншай сельскагаспадарчай працы:

Збіраліся, рахаваліся,
Катораму свяціцу ўперад стаці...
Аўдакею дровы сячэць,
А Саракі клады кладзіць,
Аляксею – сані на плот...
Благовешчанне – араты на ніву...
Вярба пасвіць у поле гнала...
Свята Вялічка дажываці...
Радаўнічка – яна ў Бога...
Стары Юрый, боскі ключнік...
Святы Барыс ляды паліць...
Святы Мікола, старая асоба...
Святы Шоснік – аўсы шастаць...
Святая Сёмка – позна сяўба...
Дзсятуха красу давала,
А Пяцінка красу здымала...
Святы Іван коску правіць...
Святы Пятро – саўсім ядро...
Свята Ілля – старая жняя...
Святыя Ганны да помачы сталі...
Святы Барысе, за мешань бярыся...
Святы Спас на полі ходзіць...
Прачыстая да большая...
Да й Меншая, дык лепшая...
А Ян-сценцель руней сцеліць...
Узвіжанне – унясі ж, Божа...
Святы Пакроў пакроў зямлю...
Святы Зміцер – на ўсё хіцер...
Да й на дварэ ветрык веець,
Валачобнікам ножкі млеюць...
Слаўны мужу над мужамі!
Прасі к сабе гасцей у хатку...
К таму пірагу місу тварагу...

[11, с. 192–196].

Валачобныя песні ёсць не што іншае, як абагульнены гімн міфічным багам, спецыфічнае ўвасабленне часу Вечнасці, які, як і традыцыя, непакісны, нязменны, заўсёды адзін і той. А з’яўленне прадстаўнікоў трансцэндэнтнага свету ў хаце гаспадароў – гэта віртуальны кантакт з першапродкамі, з часам узнікнення самой традыцыі і маніфестацыя формы каляндарнага парадкавання часу і цыкла абрадавай падзейнасці, за якой стаіць паслядоўнасць цэласнага кола гаспадарчых спраў.

Матыў кампрэсіі або сімвалічнага згортвання часу частотны ў замовах і абрадавых практыках усходнеславянскіх народаў. Напрыклад, у замовах, якія атрымалі назву *прысушкі*, дзяўчына варажыла на суджанага і, каб атрымаць жадааны вынік, “згортвала” дні тыдня па парах: “*Месяц, месяц малады, / На табе крыж залаты. / Ты ў моры купаўся, / Мне пакажыся. / Нядзеля*

з панядзелкам, / Аўторак з серадою, / Чацвер з пятніцаю, / А субота адна. / Хто ў мяне будзе мілым, / Хай мне прысніцца” [8, с. 26]. С. Талстая спасылаецца на ўкраінскую традыцыю святкавання Масленіцы: «Ва ўкраінскім масленічным абрадзе “калодка” Калодзій пражывае сваё жыццё за тыдзень: у панядзелак ён нараджаецца, у аўторак хрысціцца, у чацвер памірае, у пятніцу яго хаваюць...» І далей навукоўца канстатуе: “Магічны прыём кампрэсіі часу прымяняўся ў варожбах (пар. варожбы і прыметы, у якіх кожны дзень сімвалізуе адзін з будучых месяцаў або пораў году), а таксама ў абрадах па вырабе абыдзённых прадметаў – сарочкі, ручніка, выраб крыжоў, цэркваў, якія ствараліся з мэтай спыніць мор, хваробу, стыхійнае бедства і г. д.” [13, с. 451].

Асабліва шырока матыў кампрэсіі часу выўлены ў аказіянальных абрадах, калі было неабходна за кароткі тэрмін зрабіць абыдзёны прадмет: ручнік-абыдзённік, аброчнае палатно, якія выкарыстоўвалі падчас эпідэміі, для выклікання дажджу або, наадварот, яго спынення, каб засцерагчы хворае дзіця ад смерці і г. д.

“Абыдзёныя дзеянні адрозніваюцца кампрэсіяй часу, які адводзіцца на звычайную вытворчасць палатна, ручнікі і да т. п., – сцвярджае М. Талстой. – Кампрэсія гэтая – вельмі інтэнсіўная, і таму, як у выпадку з абыдзённымі храмамі, яна патрабавала прыцягнення да абрадавых дзеянняў даволі значнага ліку людзей. Укласціся ў пэўны, вельмі абмежаваны час (ноч – ад паўночы да першых пеўняў, дзень – ад раніцы да захаду, адна раніца і да т. п.) было справай надзвычай цяжкай. Штодзёныя дзеянні супраджаліся, як правіла, дадатковымі катэгарычнымі ўмовамі” [15, с. 68–69].

У в. Стадолічы Лельчыцкага раёна Гомельскай вобласці падчас засухі “*пралі рушныка*”: “*От трэба усім зобрацца жонкам на ўліцу і сесці, лён і мучкі поробыць і напрасці гэтых ніток на ўліцы і на ўліцы посновать іх за плот, зробіць кросна і вуткаць полотно, рушныка, это ўсё за одін дзень, і занесці на крыніцу; занеслі на крыніцу і повесылі рушныка, поколоцілі крыніцу і дождж пошоў*” [14, с. 488].

Гэты самы матыў фігуруе ў паданні пра вёску Баб’я Гара: “*У вёсцы Баб’я Гара... калі даходзіла чутка да вёскі, што недзе непадалёк паявілася пошасць, мужчыны запрагалі ў ярмо сівога вала і абворвалі сахою навокал вёску... У тым жа часе жанчыны і дзяўчаты збіраліся разам і за адну ноч напрадалі з ільну нітак і вытыкалі з іх ручнік-ахвяру, які перад узыходам сонца павязвалі на крыжы, што стаяў на канцы вёскі*” [10, с. 198].

Заканчэнне будзе.